

9. fejezet

Ahány ember, annyi nyelv

...amelyben arról lesz szó, hogy ha mindannyian más nyelvet beszélünk, hogyan érthetjük egymást mégis; kiderül, hogy a nyelv nem a társas viszonyok kedvéért változatos, de ha nem lenne az, nem működhetne nyelvként; megnézzük azt is, milyen a hálózatosan működő nyelv.

Az előző fejezet végszava – legalábbis remélem – sok olvasót nyugtalanít. Legalább egy kicsit. Mert akárhogy is, nem kifejezetten biztató, ha úgy kell beszélünk, hogy közben tudjuk: legjobban esetben is csak valamilyen (de soha nem teljes) mértékben értik, amit mondunk. Jó esetben eléggé egybeesik a szándékolt meg az értett jelentés, rossz esetben meg nem. Még rosszabb esetben ez még csak ki sem derül, hiszen miért gyanakodnánk – elvileg mi is, beszélgetőtársunk is ugyanazt a nyelvet beszéljük, ismerjük a szavakat. Nemigen hívták viszont föl a figyelmünket a nyelvnek arra az alamuszi tulajdonságára, hogy úgy mutatkozik meg, mintha azonos lenne mindannyiunk számára, akik ismerjük, aztán pedig dehogyis az.

Idiolektus idiolektus hátán

A nyelv heterogenitásának sokféle módozatát sorra vettük már: a földrajzi változatosságot, a társadalmi változatosság számos válfaját: hogy lehetnek nyelvhasználati különbségek iskolázottság, foglalkozás, nem, társadalmi pozíció, életkor, vallás szerint; aztán vannak szavak, kifejezések, de akár nyelvtani szerkesztésmódok, amelyek egy-egy tevékenységhez, szakmához kapcsolódnak; és másként be-

szélünk aszerint, hogy mennyire formálisnak vagy informálisnak ítéljük a beszédhelyzetet. Volt még egy nagyon fontos dolog: hogy nemcsak a kétnyelvű közösségekben élők fejében kavarnak a nyelvek, hanem az egynyelvűek fejében is az egyes nyelvváltozatok.

Ne kerülgesünk most már tovább a dolgot: nincs két ember, aki egyformán beszélne magyarul. Még pontosabban, nincs két ember, aki egyformának ismerné a magyar nyelvet: a szavak jelentését, a nyelvtani szabályokat, hogy melyik változathoz milyen társas jelentés kapcsolódik, hogy melyik beszédhelyzethez mennyire hivatalos vagy közvetlen stílusváltozat illik, s egyáltalán, hogy melyik nyelvi egység mennyire számít hivatalosnak vagy közvetlennek. Minthogy nyelvhasználatunk azokra a szabályokra épül, amelyeket mások beszédéből mi magunk vonunk ki, s minthogy tapasztalataink külön-félék, nem is beszélhetjük ugyanazt a magyar nyelvet. Még az azonos körülmények között felnőtt, teljesen azonos élményeken osztozó ikrekre is érvényes volna ez (ha volna egyáltalán ilyen), hiszen ugyanannak a jelenségnek az értelmezése szintén egyedi, korábbi tapasztalatainkból, értelmezéseinkből, ezek emlékképeiből, s az ezekből fölépült viláértelmezésből alakul ki. Így aztán az idő múltával nemcsak képzeletbeli ikreink, de még mi magunk sem ugyanolyannak ismerjük a magyar nyelvet, mint akár fél évvel korábban (ha nagyon pontosak akarunk lenni: mint bármely korábbi pillanatban), hiszen saját tapasztalataink is állandóan átrendezik értelmezéseinket. Úgyhogy csodálkozunk, ha időnként jól összeszokott párosok, házastársak, barátok, munkatársak is képesek hajbakapni azon, hogy mit is mondott a másik – az ilyen félreértések ráadásul nemcsak a jelentések sokféleségéből következnek, hanem a szándékértelmezések bizonytalanságaiból is.

Mindenkinek saját magyar nyelve van tehát, ráadásul még az is folyton változik. Ezt a saját, egyénre jellemző magyar nyelvet, az egyes emberek nyelvhasználatát nevezzük **idiolektusnak**. Nemcsak a nyelvre érvényes természetesen, hogy csak egyedi értelmezésekben

létezik, hanem a nyelvváltozatokra és stílusváltozatokra is: a palóc vagy a zalai beszéd, a nagyon formális vagy a „szlenges” nyelvhasználat mindenkinek az, amit ő annak értelmez. Egy magyar anyanyelvű ember magyar idiolektusa tehát a nyelvi egységeknek azon készlete, amelyet ő a magyar nyelvvél azonosít. A szegedi nyelvjárás ezen a magyar nyelven belül pedig az, amit a szögediül beszélni tudó ember beszél, amikor úgy akar beszélni, mint a szögediek, amikor szögediül beszélnek. Illetve hát, máris tegyünk hozzá ehhez még valami nagyon fontosat, amiről később lesz szó bővebben: és amit a többi szögediül beszélni tudó is szögedinek értelmez.

Most végre azt is meg tudjuk mondani, miért nem lehet élesen elválasztani egymástól a nyelveket, nyelvváltozatokat, stílusváltozatokat: mert ezek fizikai értelemben nem léteznek önálló entitásként. Csakis az egyes beszélők idiolektusából épülhetnek ki, és ezek meg nem azonosak egymással, sőt nem is tudnak teljes fedésben azonosak lenni. Ne tévesszen meg bennünket, hogy a szótár és a nyelvtan nagyon is súlyos fizikai létezőként képes ráesni a lábunkra: az nem a nyelv, hanem egy könyv, s nem is a nyelvet rögzíti, hanem annak azt a változatát, amelyet a szótár szerkesztői, a nyelvtan írói a szótár vagy nyelvtan készítésekor azonosnak tartottak a nyelv sztenderd, legnagyobb tekintélyű változatának szókincsével, illetve nyelvtanával. (Vagy ha tájszótárról van szó, akkor egy terület dialektusának szókincsével, nyelvtanával.) Pontosan ugyanúgy van ez, mint a biológiában: „a” tigris nem létezik, csak tigrisek, a tigrisség mibenlétét a megismert tigrisek tulajdonságainak egyfajta kivonatából állapítják meg. És ha a tigrisek közös tulajdonságaiból megalkotjuk a mintatigrist, akkor olyan általánosításhoz jutunk, amelynek az igazi tigrisek közül egyik se fog megfelelni.

A nyelv heterogenitása tehát nem olyasmi, mint a házikönyvtár heterogenitása, hogy van benne egymás mellett ez is, az is, szépirodalom, szakkönyv különféle témákhoz kapcsolódóan, album, strandra vett lektúr, gyerekkori mesekönyv, és ezek szépen kiegészítik egymást.

Sokféleségüket valamelyest összeköti a tulajdonos ízlése, személyisége, de a könyvek lapjai nem folynak át egymásba, a kötésnek és a borítónak köszönhetően tudjuk, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik. A nyelv heterogenitása olyan, mint a szivárvány heterogenitása: ha egyetlen kis pontocskát nézek belőle elkülönítve, meglehet, hogy nem tudom eldönteni, zöld-e vagy sárga, lila-e vagy kék, mert a színek egymásba folynak. Aztán a megvilágítástól, a mellette álló színtől függően láthatom ennek is, annak is. A nyelvi egységek is tarthatnak ide is, oda is, és a nyelvi egységek sem önmagukban minősülnek elegánsnak, közönségesnek, tanulatlanak vagy szögedinek, hanem a társadalmi „megvilágításól” és a kontextustól függően ítéljük meg őket.

Ebből az is következik – nemcsak elméletben, hiszen empirikus adatok tömkelege bizonyítja, hogy így van –, hogy az idiolektusok is heterogének, vagyis az emberek egy-egy **változónak** (emlékszünk rá, ugye? a több **változatban** élő nyelvi egységek) általában nem csak az egyik, vagy csak a másik változatát használják, hanem többet is. Ez teszi lehetővé, hogy válasszanak közülük annak megfelelően, hogy egy adott helyzetben milyen társas jelzést akarnak éppen küldeni beszélgetőtársuk felé – hiszen ha nincs választási lehetőség, szándékos jelzésről nem is beszélhetnénk, de még szándéktalanról sem (ilyen is van, erről majd legközelebb). Általában van választási lehetőség, éppen ezért választásainkkal többféle társas jelzést is fölmutathatunk: egyrészt hogy kik vagyunk, illetve hogy kinek akarunk látszani, másrészt hogy mit gondolunk arról, akihez éppen beszélünk, s hogy milyennek látjuk a beszédhelyzetet.

Kiküszöbölhetetlen változatosság

A társas jelentés kifejezése igencsak markáns eleme beszédtevékenységünknek. Sokszor előfordul, hogy lényegében nincs is más célja annak, hogy beszélgetünk valakivel, mint hogy a legrafináltabb rej-

tett módokon jelezzük, sőt, ha lehet, megerősítsük önmagunk pozícióját, és megpróbáljuk kipuhatolni az övét, esetleg szintén erősítsük vagy gyengítsük egy közös ismerősünk, de akár beszélgetőtársunk pozícióját, vagy hogy kapcsolatba kerüljünk valakivel, illetve fennartsunk vagy megszüntessünk egy meglévő kapcsolatot. Még a legnagyobb arányban „gondolatközlőnek” szánt tudományos vagy jogi szövegekben is elkerülhetetlenül ott van az identitásjelzés abban, hogy mennyire alkalmazkodunk a tudományos, illetve jogi szövegektől elvárt stílushoz, mennyire térünk el tőle, esetleg melyik rivális iskola terminusait használjuk, és így tovább.

Identitásjelzés nélkül nincs beszéd, „gondolatközlő” tartalom nélkül viszont van, s mivel mindez a heterogenitással áll szoros kapcsolatban, sokan elkönnyvelték, hogy a heterogenitás azért van, hogy a választást és az identitások kifejezését lehetővé tegye. E megfogalmazásból őszintén szólva meglehetősen kilóg a teleologikus lóláb, és ez bizony igen zavaró, ha evolúciós keretben gondolkodunk – merthogy ott a célvűségnek nincs helye. Ráadásul már csak azért sem gondolhatjuk így, mert ott is jelen van a változatosság, ahol nincs szükség sokféle identitás fölmutatására. Ezt többek között onnan tudjuk, hogy egy akkor még a pályáját csak kezdő amerikai nyelvész, NANCY DORIAN elzarándokolt Észak-Skóciába, Sutherlandbe, hogy a keleti part három aprócska tengerparti falvában a KELTA CSOPORTBA tartozó, az írhez és a manxhoz közel álló skót gael nyelv kihalásának folyamatát dokumentálja. Sikerült is neki, sok évtizedes kutatás révén.

A három falucska, Brora, Golspie és Embo, ahogy kelta nyelvű falvaktól el is várható, szép hobbitnevet visel, népességük pedig rendkívül homogén: halászok és családjaik éltek mindben, műveltség, iskolázottság, foglalkozás, vagyoni helyzet szempontjából is egynemű közösségekben. Ha valahol nincs értelme a nyelvi heterogenitásnak, ilyen helyzetben aztán nincs – és heterogenitás meg mégis volt, noha a változatokhoz nem kapcsolódtak erős társas jelentések, mint más közösségekben.

Úgy látszik tehát, a dolog épp fordítva van: nem azért alakult ki a heterogenitás, hogy lehetővé váljon a társas szerepek jelzése, hanem azért lehetséges a társas szerepek jelzése, mert van heterogenitás – és így már evolúciós keretben is értelmezhető a jelenség, fordítva nem menne egyszerűen. Ha meg így haladunk tovább, és követjük az evolúciós fonalat, akkor attól sem kell tartanunk, hogy elvesztettünk egy jó kis magyarázatot a nyelv heterogenitásának születéséről, mert sokkal jobbat találunk helyette.

A sokszor elmondott megállapításhoz, hogy a nyelv heterogén, tegyük most már hozzá a skót halászfalvak kutatása által is igazolt tényt: nem tud másmilyen lenni, azaz **heterogenitása inherens**. Azért nem tud másmilyen lenni, mert az agyunk állítja elő, és mivel az agyunk hálózatosan működik, hát a nyelv is olyan produktum, amelyet egy hálózatelven működő rendszer létrehoz. Mindez trivialisnak hangzik, a mesterséges intelligencia kutatásában, kognitív tudományokban nincs ebben új, a nyelvészet főirányai mégsem vesznek róla tudomást (az alkalmazott nyelvészetnek a mesterséges intelligencia kutatásával érintkező ágait és egy-két magányos farkas-ként jellemzett pszicholingvistát kivéve).

Pedig nemcsak arra kapunk így magyarázatot, hogy miért nem tud a nyelv más lenni, mint heterogén, hanem arra is, hogy akkor a rengeteg összevissza idiolektusok ellenére hogyan érthetjük meg – bármilyen szinten is – egymást. A hálózatosan működő rendszerek működése és tulajdonságai nagy izgalmakat keltenek jó ideje – okkal, hiszen magyarázóelvként sokat várhatunk a KONNEKCIONIZMUSTÓL. Ami itt következik erről, az csak egy-két elnagyolt képrészlet, tényleg csak a legszükségesebb alap annak megértéséhez, hogy az egyediségek együtteséből hogyan lesz mégis értelmezhető valami.

Miért jó a hálózatos működés?

A KLASSZIKUS KOGNITIVIZMUS képviselői úgy hitték, hogy a fejünkben fogalmak (*szimbolikus reprezentációk*) és szépen megfogalmazott, kerek szabályok vannak elraktározva, és a szabályok segítségével –

például hogy valami valaminek az oka, része, befogadó kategóriája stb. – teremtünk összefüggést a szintén passzatosan körülírható fogalmak között. Ez az elmélet bizony igen törekeny rendszert állítana elő: nincsenek benne átmenetek, csak igen-nem döntésekre van lehetőség, a fogalmak jelentése független volna attól a kontextustól, amelyben állnak. S minthogy egy így működő elme szépen sorban végezné el az egyes műveleteket, bizony igen lassú is volna.

Az agyunk, szerencsére, ennél sokkal rugalmasabban és sokkal gyorsabban működik. Ennek oka a párhuzamos megosztott földolgozás (angol rövidítésével PDP, *Parallel Distributed Processing*), amit sokan a konnekcionista működés szinonimájaként használnak, azaz agyunkban egymással párhuzamosan sok helyen dolgoznak a neuronok (idegsejtek), a gondolkodás vagy a beszéd vagy a tanulás nem egymást követő lépésekben, csak egy-egy szűkebb agyterület aktivációjával zajlik.

A konnekcionizmus az elme működését az agy működéséből vezeti le: eszerint a tudás, a gondolkodás, a nyelvhasználat a neuronhálózatokhoz hasonlóan az egymással kapcsolatba lépő, együtt aktíválódo elemek és a köztük lévő kapcsolatok együttesével írható le. A kapcsolatok erőssége sokat számít egy ilyen rendszerben, ez az erősség pedig attól függ, milyen gyakran aktíválódott együtt a két kapcsolatba került elemi egység. Minél többször, annál erősebb az adott kapcsolat.

Ezek az elemi egységek önmagukban „ostobák”, semmiféle információt, tudást nem tartalmaznak: minden tudás a butuska elemi egységek szerteágazó aktivációs kapcsolataiból újra és újra fölépülő mintázatokban rejlik. De nemcsak a tudás ilyen, a szabályok szintén hasonló mintázatok. Pontosabban ami szabálynak látszik. A hálózat-alapú rendszerben a szabály nem megkérdőjelezhetetlenül érvényesülő logikai szigor, azaz nem olyasmi, hogy „ha A, akkor B is”, hanem olyasmi, hogy „ha A sokszor együtt aktíválódik B-vel, akkor ha A, akkor nagy valószínűséggel B is”. (A *szabály* fogalma e könyvben mindvégig az utóbbi értelmezésben szerepel.) Kívülről azonban sokszor úgy tűnik, mintha „igazi”, könyörtelen szabályokat alkalmazva

működne az elme – ilyen esetekben pusztán arról van szó, hogy együtt aktiválódó elemek közötti kapcsolatok igen erősek, vagy egy megvalósító szinttel följebb lépve arról, hogy az együtt aktiválódó mintázatok együtt-előfordulása nagyon valószínű.

E valószínűségalapú szabályalkotás másik vége is igen hasznos. Fontos tulajdonsága a konnekcionista rendszernek, hogy képes alapértelmezést adni. Azaz ha A elem nagyon sokszor aktiválódik együtt B elemmel, mert mindkettő megkapja az ehhez megfelelő ingereket, akkor A aktiválása a kapcsolaterősség miatt akkor is aktiválhatja B-t, ha ennek megfelelő inger nem érte a rendszert. Ez minden megismerésben fontos, hogy előzetes tudásunkat alkalmazni tudjuk, és ezek az előzetes becslések az egyébként igen fontos kategóriaképzés alapjai, köztük persze a sztereotípiák alapjai is.

Kicsit ehetőbbé téve: mondjuk tudom azt, hogy a város egyik gimnáziumába, a Bolyaiba leginkább a természettudományok iránt érdeklődő tanulók járnak. Onnan tudom, hogy az iskolában matematika, fizika, biológia és kémia tagozat is van, másrészt onnan, hogy ismerem Julit, Ferit, Zolit és Évát, valamennyien bolyaisok, és valamennyiüket a természettudományok érdeklik. Namost ha ugyan soha életemben nem beszéltem még Gáborral, de tudom, hogy a Bolyaiba jár, akkor igen könnyen gondolom, hogy Gábort is a természettudományok érdeklik. Ne higgyük azért, hogy a mintázatok kiépülése valami eszetlen automatizmus volna: a hálózatos rendszer folyton ellenőrzi és tanítja saját magát. Ha a szokásos aktivációs minta új aktivációs kapcsolatokkal egészül ki – például Gábort gyakran látom a városi könyvtárban, és többnyire szépirodalmat kölcsönöz –, akkor a régi minta módosul (elkezdek azon töprengeni, vajon nem az irodalom érdekli-e inkább Gábort mégis).

A tanulás az ilyen rendszerben az aktivált mintázat módosulása. Ez lehet új elemek bekapcsolása a mintázatba, illetve a meglévő kapcsolatok erősségének a módosulása. De minden tanulás megváltoztatja lényegében teljes tudásszerkezetünket, hiszen a rendszeren belül né-

miképpen átrendezi a kapcsolaterősségeket és aktivációs mintázatokat. A főnti példánál maradva: ha kiderül, hogy Gábort valójában tényleg a szépirodalom érdeklí elsősorban, akkor onnantól kezdve óvatosabban bánok majd az olyan megállapításokkal, hogy „a bolyaisok természettudományi érdeklődésűek”. Nem dobom ki ezt a tudásrészt, de gyengébbnek gondolom jósló erejét, mint korábban.

Szintén a kölcsönös aktiválásokkal magyarázhatók a „félrekapcsolások”: ez olyankor fordul elő, amikor egy aktiváló inger nyomán nem a megszokott, hanem egy ahhoz nagyon hasonló mintázat épül föl. Ezt a hiányosságot kompenzálja viszont a rendszer rugalmassága, és az, hogy jól tűri a zavarokat, s hogy hiányos információkkal is képes kiválóan működni.

Abból, hogy agyunk neuronokból áll, és az elme működése mai tudásunk szerint a hálózatos működéssel modellezhető leginkább, az is következik, hogy a nyelv alapja sem lehet más, mint az agy hálózatos működése.

A hálózatos elme hálózatos nyelve

A hálózatosan működő nyelv egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy szintén szubszimbolikus. Ez azt jelenti, hogy olyan apró alapegységekből és a köztük lévő, aktivációkon keresztül megvalósuló, ingerlő és gátló kapcsolatokból épül föl, amelyek önmagukban nem rendelkeznek jelentéssel. Ha azonban az elemek között kapcsolatok jönnek létre, olyan egységek épülnek ki, amelyek már értelmezhetők, kapcsolhatunk hozzájuk valamilyen jelentést. Olyasmi módon képzelhetjük ezt el, ahogyan a tévé vagy a számítógép képernyője működik: képeket érzékelünk, de a tévében persze nincsenek kis képecskék, tudjuk jól, pontokból áll össze, amit képnek látunk. Leegyszerűsítve: ahogyan a képernyőn az egyes pontok meghatározott aktivációhálóijából képek alakulnak ki, az agyunkban egyes neuronok meghatározott aktivációhálóijából olyan mintázatok alakulnak ki, amelyeket jelentésként azonosítunk.

Ha a nyelvet nézzük: az egymással együtt aktiválódó neuronok olyan mintázatokat alakítanak ki, amelyeket valamiféle tulajdonságoknak értelmezünk – ANDY CLARKOT követve nevezhetjük mikrojegyeknek őket –, és ezeknek a tulajdonságoknak az összessége végül az a valami, amiről éppen beszélünk. Vegyük azt a szót, hogy *nyelv*. Milyen mikrojegyek aktiválódnak, ha halljuk ezt a szót? Többek között ilyenek, hogy *fej, testrészt, piros, nedves, csók, marha, felvágott, Rolling Stones, zene, magyar, angol, idegen*. Ez azonban nem általános, hanem egyénre jellemző készlet: ha soha életünkben nem hallottunk a Rolling Stonesról, vagy nem tudjuk, hogy a jelvényük egy kiöltött nyelv, akkor nyilvánvalóan nem aktiválódik a „zene” és a „Rolling Stones” mikrojegy, amikor a *nyelv* szót halljuk. És függ a mikrojegyek aktiválása a kontextustól is: ha éppen angolóra előtt vagyunk, és nincs kész a leckénk, akkor aktiválódhatnak újabb, kifejezetten ehhez a kontextushoz kapcsolódó mikrojegyek – *iskola, óra, tanár, füzet* –; érzések, például *szorongás*; emlékek, például a *szerelmes séta* a kedvesünkkel előző délután, ami miatt nincs meg a házi feladat, ennek következtében újabb érzelmek, *boldogság, vágyakozás* stb. A tanteremnél ácsorogva, a hentespult előtt, a YouTube zenei videói közt keresgélve vagy az orvosi rendelőben a körülmények miatt vélhetően más-más jelentésjegyek aktiválódnak gyengébben vagy erősebben.

De a körülményeknél még meghatározóbbak saját tapasztalataink, igazából ezek döntik el, hogy a sok lehetséges mikrojegy közül egyáltalán melyik és milyen erővel aktiválódik. Másképp fogalmazva: a kontextus – és ezért a társas jelentés – elválaszthatatlanul része a jelentésnek. Nem külső kiegészítője, hanem belső összetevője. Pontosabban, egyetérthetünk ebben Wittgensteinnel, maga a kontextus adja a jelentést, ami ennek megfelelően mindig pillanatnyi. Ez azt is jelenti, hogy a világon semmi értelmük nincs az olyan vitáknak, hogy mit jelent *valójában* egy szó, mi az *igazi* jelentése – akkor sincs, ha a belénk nevelt ESSZENCIALIZMUS alapján azt hittük, hogy vannak valakik, akik meg tudják ezt nekünk mondani. (Neadjisten, hogy mi meg tudjuk mondani másoknak...)

Láttuk, a hálózatalapú rendszerben a fogalmak és a szabályok a megvalósítás szempontjából azonosak, elemek és a köztük lévő kapcsolatok összessége mindkettő, csak kívülről látszanak különbözőnek. Egyik sem tárolódik a fejünkben, hanem emergensen jelenik meg, azaz minden alkalommal újra föl kell épülnie a megfelelő mintázatnak. A nyelv tehát, ez igen fontos, nemhogy úgy általában a világban, társadalomban, beszélőközösségekben nincs ott fizikai értelemben, de még az agyunkban sincs „ott”, eldobozolt jelentések, katalogizált szabályok formájában, hanem minden alkalommal, amikor használjuk – beszélünk, hallgatunk valakit, olvasunk, verbálisan gondolkodunk (mert képekben is lehet) – újra meg újra fölépülnek a szükséges mintázatok.

Azt is láttuk, hogy a tanulásnak, ismétlésnek alapvető szerepe van a hálózatos rendszerekben, hiszen minél többet aktiválódik egy mintázat, annál erősebb kapcsolatok épülnek ki benne, s később annál könnyebben épül föl. Lefordítva: minél többet hallunk egy nyelvi formát egy bizonyos beszédhelyzetben, egy bizonyos jelentésben, annál nagyobb az esélye, hogy számunkra az válik az elsődleges használati móddá, az elsődleges értelmezéssé. Ha az egész család, a szomszédok, az ismerősök suksükölnek, akkor a suksükölés a természetes beszédmód, és külön figyelni kell rá, hogy ne így beszéljünk – ha valakinek akkora mázlija van, hogy otthon a sztenderdhez közeli változatot sajátított el első nyelvváltozatként, akkor meg arra kell külön figyelnie, ha suksükölni akar. Ne feledkezzünk majd el erről, amikor később arról beszélünk, miért okoz a nyelv művelés óriási társadalmi károkat, s ezt azzal próbálják mentesíteni, hogy „dehát megtanuljuk, hogy ne vegyünk fehér zoknit öltönyhöz”: a zokni ugyanis nincs az agyunkban, az alapnyelvi formák erős kapcsolatai meg igen. Lényegében a kapcsolati erősség hozza létre a szubsztrátumhatást is.

A hálózatos rendszer igen nagy hibátűrő képessége teszi lehetővé, hogy ha nem kapunk teljes információt (nagy a zaj, rosszul halljuk, mit mondanak), vagy hibás információt kapunk, akkor sem

omlik össze a rendszer, azaz akkor is érthetjük, amit töredékesen hallunk, és szintén megértjük a külföldiek törve beszélt, a kisgyerekek még ki nem alakult magyarját. Ugyanennek a tulajdonságnak a másik oldala magyarázza a nyelvbotlásokat, az egymáshoz hasonlító szavak tévesztését, a szerkezeti keveredéseket: ha két mintázat nagyon hasonlít egymáshoz, előfordulhat, hogy az agyunk „átkapcsol” a kettő között, ezért vette föl mondjuk az *iromba* a hozzá nagyon hasonló hangzású *otromba* jelentését, vagy így jött létre a *természetes*, *hogy* és *természetesen* szerkezetek keveréke, a *természetesen*, *hogy*.

Nézzük a rugalmas, emergens kategóriaképzést. A hálózatos rendszerek is létrehozhatnak típusokat, kategóriákat, ezek a típusok azonban nagyon eltérnek attól, mint amit *kategória* néven tanultunk az iskolában. Ott az történt, hogy előre kijelöltünk néhány tulajdonságot – legyen mondjuk a lakás esetében az, hogy milyen tárgyakkal szokás berendezni az egyes lakrészeket –, és ha a tulajdonság jellemző, például van tűzhely, akkor az konyha, ha nincs, akkor meg nem az. Ha van ágy, akkor az hálószoba, ha nincs, akkor nem az, ha van fürdésre alkalmas eszköz, kád vagy zuhanyfülke, akkor az fürdőszoba, ha nincs, akkor nem az. A kifinomultabb osztályozás nem elégedett meg egyetlen jellemző tulajdonsággal, több kritériumot állított: konyha az, amiben van tűzhely, asztal és hűtő. Ehhez volt hasonló, amikor úgynevezett jelentésösszetevőkre bontottuk a jelentéseket: a *férj* +hímnemű és +felnőtt, a *feleség* –hímnemű és +felnőtt, a *kislány* –hímnemű és –felnőtt, és így tovább. A tulajdonságokat, az összetevők kategóriáit minden esetben előre határoztuk meg, ennek megfelelő dobozokat gyártottunk, ránéztünk a helyiség képére, megállapítottuk, hogy van-e tűzhely vagy ágy, és a képeket bedobáltuk a megfelelő dobozokba.

Mindannyian tudjuk, hogy az ilyen típusú kategóriaalkotás után tömegével maradnak a nyakunkon a kivételek – hova tegyük az amerikai konyhás nappalit? Ez vagy arra szokta ösztökélni a dobozgyártókat, hogy hatalmas, nagy elnyelőképességű, átfogó dobozokat

gyártsanak, s mivel ezekkel nem sokra megyünk, ezeken belülré kell kisebb fiókokat tuszkolni, de a nehézségektől ezzel persze nem szabadultunk meg, mert így a fiókokba nem fog beférni egy csomó minden. Vagy azt a megoldást alkalmazzák, hogy zacskókat aggatnak a dobozok közé, és elnevezik őket átmeneti kategóriának – így jön létre például a szófajoknak az a rendszere, amit az iskolában hagyományosan tanítanak. Ezzel az előre megfontolt szándékkal történő osztályozgatással csak kivételes esetben tudjuk jól leírni a rendetlenkedő, nyüzsgő, csupa átmenet világ egy-egy kicsike részletét.

Sokkal jobban járunk, ha hagyjuk, hogy a világ dolgai maguk rendeződjenek csoportokba, és ha nem gondoljuk, hogy attól, hogy valami „ez”, ne lehetne, akár ugyanolyan mértékben, akár még inkább, akár kevésbé, „az” is. Az amerikai konyha nappali lehet konyha, ebédlő, szoba, kicsit konyha, inkább konyha, inkább vagy kevésbé szoba, egyaránt konyha és szoba és ebédlő stb., attól függően, hogyan rendezték be, melyik funkció mekkora teret, hangsúlyt kapott benne. És mindezt ne valami különségnek tekintsük, hanem a világ természetes létmódjának. Elvégre a hagyományosabb konyhák és szobák sem egyformák, csak talán nem ilyen könnyen vesszük észre, hogy nem tudnánk zárt, éles peremű kategóriákba suvasztani őket.

Vegyünk egy másik példát kedvenceimről, a színekről. Képzeljünk el egy POINTILISTA körtét, amelynek zöldjét sűrűn egymás mellé pöttyözött kék, illetve sárga ecsetfoltok adják. A kategorikusan osztályozó leírás kétféle módon járhat el, ha az a feladat, hogy jellemezzük a képet a három alapszín kategóriáival. Ha nem elég nagy felbontású képet nézünk, akkor megállapítjuk, hogy ilyen állat (zöld) pedig nincs, esetleg hogy ez valami átmeneti kategória a kék és a sárga között. Ha nagy felbontású képet vizsgálunk, akkor szépen különválogathatjuk a kék pontokat és a sárga pontokat, ez esetben még messzebb kerülnénk a dolog megértésétől, nevezetesen hogy a körte zöld. A hálózatelvű leírásnak ezzel szemben nincs szüksége

előzetesen megadott tulajdonságokra: azt állapítjuk meg az elemzés-kor, hogy a körte hetven százalékban sárga, harminc százalékban kék pontok meghatározott szerveződési (kapcsolódási) rendben lévő együttese. Ha több hasonlóval találkozunk, akkor egy idő után a rendszer érdeemesnek látja, hogy a sárga és a kék keverékéből (együtt-előfordulásából) új típust alkosson, a zöldet. A zöld ettől kezdve sem válik zárt kategóriává: nem kell föltétlenül hetven százalék sárga, harminc százalék kékből állnia, lehetnek benne más arányok is, és lehetnek benne különféle sárgák vagy kékek, sőt, keveredhet bele akár egy kicsi fehér vagy fekete, mindössze annak kell teljesülnie, hogy egyszerre jelenjen meg a kék és a sárga. Ha nagyon sok benne a sárga, akkor lehet, hogy inkább sárgának fogjuk érzékelni, akkor is, ha van benne kevés kék, ha nagyon sok a kék, akkor inkább kéknek, esetleg türkiznek. A tulajdonság tehát az ilyen rendszerekben nem statikus jellemző: nem egyszerűen van vagy nincs, hanem valamilyen valószínűsége van a fölbukkanásának – ez közelíthet akár nullához vagy százhoz is –, és nagyon jól tudjuk kezelni a tipikustól eltérő helyzeteket is, ha az ismétlések száma indokolttá teszi, akkor pedig új típust alkotunk. Ettől rugalmasak és változékonnyak a hálózatos rendszerek.

Igen közel áll ez a fajta elmosódó kategória-fölfogás a pszichológiából és a kognitív jelentéstanból ismert prototípus-elmülethez.

Prototípus és családi hasonlóság

A prototípuselmélet ELEANOR ROSCH nevéhez kötődik: az elmélet szerint az azonos kategóriába sorolt dolgok nem azonos mértékben felelnek meg az adott kategóriát jellemző tulajdonságoknak. A klaszszikus vizsgálatban Rosch arra kért kétszáz diákot, hogy egytől hétig tartó skálán osztályozzák, mennyire tartozik bele egy-egy fogalom a *bútor* kategóriájába. A diákoknak jó sok szót kellett megítélniük, s az

eredmény szerint a legbútorabb bútornak a széket és a kanapét tekintették, a bútorsági lista közepe táján volt a lámpa, a legvégén a telefon. A telefon tehát nehezen nevezhető bútornak, a lámpa éppen belefér a bútor megnevezésbe, de sokkal kevésbé tartották a diákok bútornak, mint a széket.

A kategória különféle jelentésjegyekből áll össze, és az azonos kategóriába sorolt dolgok között van olyan, amelyikre minden tulajdonság jellemző, van, amelyikre talán csak egy. A fecskét többnyire madarabbnak tartjuk, mint a házi libát: mindkettőre jellemző, hogy csőre, tolla, szárnya van, a liba még repülni is tud, tehát madarabb, mint a strucc vagy a pingvin, de érdekes módon a háziasítás kicsit elvesz a madárságból – ha ez igaz, akkor a vadliba madarabb, mint háziasított rokona.

A tulajdonságok nem egyformán fontosak. Van, amelyik föltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy elemet egy bizonyos kategóriába soroljunk – például az élelem kategóriájába soroláshoz nyilván szükséges, hogy a besorolandó valaminek ehető legyen, és ne okozzon betegséget, ha megesszük (tehát a réz függönykarika nem élelem, s bár a gyilkos galóca ehető, de mégsem élelem), de nem szükséges az élelemséghez, hogy mondjuk fehér vagy zöld vagy sárga legyen, sem az nem szükséges, hogy meg legyen főzve vagy sütve.

Egy bizonyos dolog egyszerre több kategóriába is tartozhat. A számítógép lehet technikai eszköz, lakberendezési tárgy (ha nagy monitorunk van és helyet kell neki keresnünk), munkaeszköz vagy szórakoztató eszköz, méretétől, használatától és a fölhasználás leggyakoribb céljától függően. A technikai eszköz kategóriának biztosan tagja, de nem biztos, hogy mindenkinek egyszerre munkaeszköz vagy szórakoztató eszköz is egyben, s ha laptopról van szó, akkor nem valószínű, hogy valaki lakberendezési tárgynak nevezné.

Azaz: a kategóriák határai elmosódnak, átmenetesek. A kategória központi elemei, prototípusai felelnek meg a legteljesebben a *tipikalitási*

feltételeknek, azaz ezekre érvényes a legtöbb tulajdonság, amelyet az adott kategória jellemzőjének tartunk. Kultúránként, koronként változhat természetesen, hogy egy-egy kategória prototípusának mi számít, sőt egyénenként is: akinek macskája van, annak a háziállat valószínűleg prototipikusan a macska, akinek viszont vadászgörénye, annak lehet akár a vadászgörény is.

Amiben a prototípuselmélet eltér a hálózatos rendszerek szintén elmosódó, szintén súlyozott tulajdonságok együttesével jellemezhető kategóriáitól, az az, hogy a prototípuselmélet kategóriáinak – nagyon kevés kivétellel – van központi elemük. (A nagyon kevés kivétel pedig jól körülhatárolható kategóriákra vonatkozik, mint például a *gömb* vagy a *négyzet*.) Rosch szerint ehhez a központi elemhez viszonyítva soroljuk kategóriákba – inkább vagy kevésbé oda tartozónak ítélve – az egyes elemeket.

A hálózatos rendszerek kategóriái ennél sokkal rugalmasabbak, éppen emergens működésük miatt: nincs előzetesen ismert központi elem, amihez viszonyítunk, minden esetben tulajdonságok együttese aktiválódik. Ezért aztán tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy ebben az értelmezésben valójában kategóriák sincsenek, csak egyedi aktivációk, amelyek között átfedések vannak. Nagyon is meglehet, hogy a sok átfedéssel egymással közel állónak mutakozó mintázatok között egyetlen egy sincs, amelyre valamennyi olyan tulajdonság jellemző volna, amely alapján az adott virtuális kategóriába sorolunk egy-egy elemet.

Sőt: a rendszer létrehozhat a korábbi egyedi aktivációk kapcsolaterősségeinek átlagából egy olyan mintázatot, amely ebben az átlag értelemben prototípusnak tekinthető, de ez nem lesz központi elem, amihez viszonyítjuk a többit, pusztán egy lesz a többi mintázat közül, és ha a többi mintázat aktivációjának gyakorisága változik, akkor az átlagokból előálló „prototípus” is változik. Lehet, hogy ha azt mondták, mondjunk egy madarat, akkor sokáig a verebet mondtuk,

városi gyerekkori emlékeink miatt ez volt „a” madár számunkra, de minthogy macskánk rendszeresen rigókat hurcol haza, a verebek meg eltűntek, előbb jut eszünkbe a rigó, mint a veréb, ha a *madár* fogalma aktiválódik.

A prototípus-elméletet gyakran hasonlítják LUDWIG WITTGENSTEIN *családi hasonlóság* koncepciójához – s ez valószínűleg valóban inspirációt is jelentett Roschnak, aki első egyetemi szakdolgozatát Wittgensteinből írta. Mégis, a fentebb leírt különbségek miatt a prototípuselmélet csak a szigorú kategóriákkal dolgozó jelentéselméletekhez képest tűnik lezserebbnek: Wittgenstein családi hasonlóság elmélete inkább a konnekcionista modellek „kategóriaelfogásához” áll közelebb. Wittgenstein nyelvfelfogása egyébként is nagyon sok mindenben a társasnyelvészet és a hálózatelvűség korai képviselőjének tekinthető.

Mi is a családi hasonlóság koncepciója? Induljunk ki tényleg egy családból, nevezzük őket Szabóéknak. A Szabók igen hasonlítanak egymásra, a család tagjainak sok közös tulajdonságuk van: jellegzetes a hajszínük, a szemöldökük íve, az ajakformájuk, a fülük alakja, a termetük és még a mozgásuk is fölismerhetővé teszi őket. Ugyanakkor nincs olyan családtag, aki valamennyi szempontból a család jellemző tulajdonságait viselné: van, akinek csak a füle, másnak a mozgása, a termete és a szemöldöke, egy harmadiknak a termete, mozgása, hajszíne és ajka is jellegzetesen Szabó. Hasonlítanak egymásra bizonyos vonásaikat tekintve, de nem mindenben hasonlítanak, nem egyformák mégsem.

Wittgenstein híres példája a *játék* fogalmának körülhatárolhatatlansága: azt mondja, a különféle játékok igen sokfélék lehetnek, mégis játéknak nevezzük őket – a teniszt, a sakkot, a csapdlecsacsit, a kutyánkkal való labdázást, a homokvárépítést, a kismacskák birkózását, az óvodások szerepjátékait. Vannak közöttük, amelyek közelebb állnak egymáshoz, több a közös tulajdonságuk, másoknak kevesebb, de valamiféle családi hasonlóság összeköti őket. Wittgenstein a nyelvet is

hasznalóképpen képzelel: semmiképpen nem homogén tömbnek, hanem egymást fedő, de egymással nem azonos *nyelvjátékok* sokaságának, amelyeket családi hasonlóság kapcsol össze, és amelyeknek elválaszthatatlan részeik azok a helyzetek, amikor beszélünk, használjuk a nyelvet. Ez az, amit ebben a könyvben és a modern társasnyelvészetben *nyelvváltozatnak* nevezünk, és jól magyarázza azt is, miért definiálhatatlanok pontosan a nyelvváltozatok és nyelvek.

Hogyan értjük meg egymást?

Mára empirikus adatok sokasága igazolja Wittgenstein filozófiai vizsgálódásait, nyelvfilozófiájának érvényességét. Ennek legmeggyőzőbb bizonyítékát WILLIAM KRETZSCHMAR szolgáltatta nemrégiben, amikor irtózatossá mért adatot – többek között egy amerikai nyelv-atlasz, a *Linguistic Atlas of the Middle and South Atlantic States* (LAMSAS) és más korpuszok adatait – elemezve mutatta ki, hogy a beszédet a KOMPLEX ADAPTÍV RENDSZEREK sajátosságai jellemzik: a nyitottság, az emergens szabályalakulás, a skálázhatóság, és az, hogy a környezeti változásoknak megfelelően változik. Kretzschmar szerint az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a nyelvi viselkedés folytonos, nincsenek szakadékok az egyes változatok, stílusok között. A nyelv minden időben kiterjedt változatosságot mutat, az egyes változatok közös jegyeinek számát a földrajzi és a társas kapcsolathálózatokon belüli távolság határozza meg, és a beszélői csoportokat földrajzi és társas vonatkozásban is az egyes elemek fölbukkanásának gyakorisága rajzolja körül. E gyakoriságok percepciója – tehát az, amit a beszélők gondolnak e gyakoriságokról, s ez nem föltétlenül azonos a tényleges gyakorisággal – alakítja ki a csoportidentitást, éppen ezért a percepció vizsgálata legalább olyan fontos, mint a nyelvi elemek tényleges megjelenéséé.

Az utolsó mondattal egy kicsit most előreszaladtunk, de csak mert nem árt egyben is látni, ami szervesen, szétválaszthatatlanul

összetartozik: a nyelv elmosódó peremű változatainak és az identitásjelzésnek az egybefonódását. Ez utóbbiról a következő fejezetben beszélünk majd, de most nézzük még, hogyan is kapcsolódik össze a két szint, az agy struktúrájából következő, kikerülhetetlen, inherens változatosság és a ráépülő, de vele nem transzparens, azaz ennek a változatosságnak nem egy az egyben megfeleltethető identitásjelzés.

Először is térjünk vissza a hálózatos rendszerek egyik legfontosabb tulajdonságához: hogy egy ilyen rendszerben a dolgok jellemző tulajdonságai valószínűségekkel adhatók meg. A nyelvi változatosság is értelmezhetetlen, ha a megszokott kötött kategóriákkal dolgozunk, nem a helyettük bevezetett dinamikusán értelmezhető tulajdonságok valószínűségét adjuk meg. Amikor kiválasztunk egy tényezőt, például az iskolázottságot, és megnézzük, hogy a magyarországi felnőtt lakosság nyelvhasználatát befolyásolja-e, akkor valójában statisztikai valószínűségekkel tudunk válaszolni.

Természetesen úgy általában nem lehet választ adni erre a kérdésre, meg kell mondanunk, hogy melyik nyelvi változó érdekel bennünket, és milyen beszédhelyzetben. Nem mutatható ki ilyesfajta összefüggés a „kell legyen” változat esetében: sem az iskolázottság, sem a beszédhelyzet nem befolyásolja, hogy valaki használja-e ezt a változatot vagy sem. A **suksükölésre** és a **szukszükölésre** viszont hatással van az iskolázottság, és mindkét változó esetében jelentős befolyásoló tényező a beszédhelyzet. Azaz: minél formálisabb a beszédhelyzet, és minél iskolázottabb valaki, annál kisebb a valószínűsége, hogy használja a megbélyegzett, azaz suksükölő, illetve szukszükölő változatot. Ugyanakkor ez a hatás nagyobb erővel jelentkezik az erősebben megbélyegzett suksükölést illetően – éppen mert az erősebb megbélyegzés erősebb gátló kapcsolatokat alakít ki. De mivel valószínűségekről van szó, föl lehetünk készülve arra, hogy vannak olyan diplomások, akik akár a formális beszédhelyzetekben is suksükölnek, s még többen vannak olyanok, akik ilyen helyzetben is használják a szukszükölő alakokat. A nyelvi változatosság valamennyi verziója így jön létre: aki „nagyon” nyelvjárásban beszél, annak nyelvhasználatában

nagyobb az esélye annak, hogy földrajzi kötődést mutató változat bukkan föl, mint aki csak „alig” beszél nyelvjárásban: az előbbi beszélő több változónak használja a földrajzi kötődést mutató változatát, gyakrabban és többféle beszédhelyzetben. Aki „nagyon szlengesen” beszél, az több helyzetben, több nem szlengnek minősülő szó helyett használ szlengnek minősülő kifejezést, és így tovább.

Minél több szempontból állnak egymáshoz közel két ember nyelvismeretének, azaz két idiolektusnak a valószínűségi mutatói, annál hasonlóbbnak ismeri két emberünk a magyar nyelvet, a nyelvváltozatokat, a stílusváltozatokat. Magától értetődőnek tűnik, hogy minél nagyobb az átfedés két ember idiolektusa között, annál nagyobb az esélye, hogy maguk is azt mondják, azonos nyelvet, nyelvjárást beszélnek, tehát azonos csoporthoz tartoznak. Nemcsak logikus ez a következtetés, hanem sok esetben valóban így is van. De ha mindig így lenne, a holland-német határ két oldalán lévő falvak lakói nem mondanák, hogy ők két különböző nyelvet beszélnek. A nyelv identitásjelző szerepe tehát nem vezethető le egyenes vonalon az idiolektusok közötti átfedés mértékéből. Ezen sem kell csodálkoznunk, PAUL SMOLENSKY több szinttel számoló elmélete kiterjeszhető erre az esetre is: a hálózatos rendszerek egyes szintjei között nem áttetsző a kapcsolat, azaz az elme szintjén megjelenő egységek szubszimbolikusan működnek, de maguk is lehetnek egy magasabb reprezentációs szint – itt az identitásjelzés – szubszimbolikus elemei.

Miért lehet elég akár néhány közös nyelvhasználati jegy, hogy valakivel azonos csoportba soroljuk magunkat, s miért elég akár egyetlen eltérő, hogy másikba? Egyáltalán: hogyan vagyunk képesek identitásjelölésre használni a beszédet, ha egyszer a nyelvek, nyelvváltozatok, stílusváltozatok kizárólag egyedi formákban, összességükben pedig csakis átmenetekben léteznek? Mert hiszen identitást csak akkor tudunk jelezni, ha azonosítani tudjuk a nyelvváltozatot azzal az identitással, amelyet szimbolizál. A válasz keresésekor maradunk az emberi gondolkodás sajátosságainál és a hálózatoknál – igaz, ezek már a beszélőközösségek hálózatai lesznek.